

Ю. І. Грибкова, М. В. Кацуба

ТРАДИЦІЯ ІРОНІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ КУЛЬТУРІ

Поняття іронії найчастіше асоціюється з культурою романтизму, коли теоретично була опрацьована концепція романтичної іронії. Прийомами іронії успішно користувалися у своїй творчості німецькі літератори - від Тіка до Гейне включно. Вона притаманна й деяким французьким романтикам (Мюссе, Гюго), не цуралися її й композитори: Шуман („Метелики”, „Крейцлеріана”, „Карнавал”), а у творчості Ліста іронія помітна в „мефістофільській” тематиці („Фауст-симфонія”, соната h-moll), у Берліоза – у гротескному перетворенні піднесених тем („Фантастична симфонія”). Притаманна іронія й українському романтизму, зокрема помітні її елементи у творчості Івана Котляревського („Енеїда”, „Ода князю Куракіну”), Миколи Гоголя („Ревізор”, „Мертві душі”), Тараса Шевченка („Сон”, „Кавказ”, „Царі”) та ін.

У кожній культурі, як і в кожного автора прийом іронії своєрідний і має певні особливості. Найчастіше це проявляється як у протиставленні двох світів (піднесеного й ницого, дійсного й уявного), так і в суперечностях суб’єкта і об’єкта, внутрішнього й зовнішнього світів тощо. Щодо загальноромантичного змісту іронії, то вона найчастіше розглядається як форма комічного. У романтичному мистецтві іронія як втілення комічного набула популярності як один із головних способів естетичної оцінки негативних явищ життя, як вираз романтичної опозиції до дійсності. Ганебні явища суспільного життя романтики гірко висміювали, одночасно поринаючи у піднесені мрії. Піднесене у романтизмі пов’язане з прекрасним і трагічним, а комічне – з ницим і потворним. Ставлення до нього виражала іронія.

Фридрих Шлегель, як відомо, глибоко опрацьовував принцип іронії як романтичного ставлення до світу взагалі. У тлумаченні цього принципу він виходив із суб’єктивізму Йогана Фіхте, точніше - із особливості „Я”, витлумаченого як індивідуальний суб’єкт, тотожний особистості митця. На думку Фіхте, „Я” є єдиною реальністю, що іманентно покладає всередині себе як свою протилежність „не-Я” і знімає у своїй діяльності цю свою протилежність. Ф.Шлегель на цій основі робить висновок, що весь світ є уявою, ілюзією, хаосом неістинного буття, і митець не може й не повинен до нього серйозно ставитися. Він стоїть вище світу, і жодні об’єктивні норми для нього не дійсні. Він може обходитися будь-якими речами чи явищами на свій розсуд. Оскільки найсерйозніші речі, солідні й достойні, лише видаються, а насправді не є такими, то митець їх висміює, і це висміювання постає як найбільш істинна форма ставлення до них. Оскільки ж усі піднесені явища (любов, дружба, святість, ідеали) практично також нездійсненні й є по суті ілюзією, уявою, то й вони гідні висміювання. Іронічно висміюючи весь світ, митець підіймається над ним. Його іронія – умова його свободи. Його вища свобода – висміювання самого себе і своїх піднесених ідеалів.

У цьому моменті вищої свободи іронія співіснує з трагізмом, може стати виразом безнадійного відчаю митця, що перебуває у розладі зі світом. Тому іронія може проявлятися не лише в гуморі, жарті, насмішці. А й у сарказмі, гротеску, жорстокій гримасі трагічного сміху [1, с.338].

Георг Гегель, як пише В.Ванслов, критикував прийом романтичної іронії, зокрема теорію Ф.Шлегеля, за надмірний суб’єктивізм, адже іронія, на його думку, „вважала себе найвищим”, а „найближчою формою цієї негативної іронії є, з одного боку, визнання чимось незначним усього фактичного, морального й у собі змістовного, визнання нікчемним всього об’єктивного й само собою значущого” [1, с.339]. У світлі такої теорії сатира романтиків набирала характеру всезагального скептицизму й нігілізму, їх прийоми критики реальності руйнували умовності мистецтва, насамперед театру. Відчуття відносності, несправжності всього на світі – це один із важливих моментів романтичної іронії.

Проте іронія не завжди зводилася до суб'єктивної сваволі, часто вона виступала як форма розкриття життєвої правди й виразу критичного ставлення до неї. У таких випадках романтики вдавалися до прийому парадоксальності, що виражалося у висуненні неочікуваних аспектів чи оцінок добре відомих і звичних речей. Найочевидніше й просте завдяки іронії ставало парадоксальним і загадковим. Парадоксальне все, що є одночасно і добрим, і великим, але воно виявляється парадоксальним, коли неприйнятне для нічого світу, міщанського практицизму. Парадоксальним є перетворення людини у тварину, а тварини – у людину, як це бачимо у байках. Людина уподібнюється не лише до тварини, а й до речі, як видно у М.Гоголя у “Мертвих душах”, а речі, навпаки, живуть самостійним, незалежним від людини, життям. Світ у парадоксах романтичної іронії роздвоюється, стає дивним і фантастичним, як у М.Гоголя. Це свідчення того, що іронія живе лиш у глибині духа, і лише глибокий розум здатний на заперечення дійсності й вивіщення над нею. Іронія лежить глибоко в природі людини, визначає її потаємну сутність, і разом з найглибшою серйозністю випромінює жарт, лукаве, гостре слово, які пронизані гіркою заперечення негідного людини наявного буття.

В українському контексті іронія має свою багату й колоритну традицію, коріння якої сягають ще середньовічних часів. Це відобразилося у школярських віршах про школярську нужду, оповідках мандрівних дяків-пиворізів, “миркачах” - нищенських віршах тощо. Ось приклад такої творчості:

І мав'єм штани, щом їх пул року латав,
і так наш пан-дяк прибрав та їх у мене украв.
Я неборак у штанах добрих хотів пійти на вечірниці,
а наш пан-дяк, приоздобившись, у моїх штанах поїшов до молодиці”
[2, с.24].

Історик української літератури академік Михайло Возняк наголошує, що творчість українських мандрівних дяків нагадує пісні середньовічних вагантів, лише писана рідною мовою. Об'єднують їх комічні та бурлескні елементи. І тут важливо, як зауважує М.Возняк, “бачити різницю, бо коли комічний письменник приневолює сміятися над тим, що смішне в дійсності, бурлескний поет викликає у нас сміх, насміхаючись над серйозними предметами. Обидва різняться тільки вибором тем і матеріалів: комік виставляє в смішній формі те, що смішне само по собі, а бурлескний письменник перетворює все поважне в смішне. Комік дає природну фотографію, а бурлескний письменник робить карикатуру з якогось поважного, високого предмету” [2, с.28-29].

Саме традиція бурлескної поезії, що межує з пародією, трагестією й відвертою сатирою, може, на наш погляд, вважатися предтечею романтичної іронії в українській духовній культурі. Через вертеп, інтермедію, різдвяні й великодні вірші червоною ниткою тягнеться бурлескна, жартівливо-гумористична, відверто сатирична тема. Мандрівні дяки та школярі, які випрошували милостиню й поживу, часто значно перебільшували картину своєї нужди, вигадували різні пригоди, щоб привернути увагу слухачів, викликати співчуття. “Щоб чимось новим здобути собі прихильність жертводавців, автори й декламатори віршів націоналізували епізоди біблійних оповідань про Різдво й Великдень, пародіювали їх і, пов'язуючи зі сучасним собі громадським життям, вносили сатиричний елемент,” – пише М.Возняк [2, с.257]. Пародіювали народною мовою церковні канти, різні елементи Служби Божої, як: ”Упоминальне правило п'яницям”, ”От притчей пиворіза березовскаго чтеніє”, ”От посланія бахусового к пиворізам чтеніє”, ”Синаксар на пам'ять пияницям о ізобретеніи горілки”, сатирично-гумористичні легенди про свиню, про зустріч святого Пахомія з бісом, а також у подібному тоні антифони, ірмоси, тропарі й кондаки, гумористичні звеличення шевця, вареників-мучеників, горілиці-мучениці тощо. У томі “Українська література ХУП ст.” [3] знаходимо ряд “нищенських віршів авторства Петра Поповича-Гученського, влучні сатиричні епіграми-вірші Данила Братковського, оповіді про ченців, що волочаться по школах і по корчемних дворах Климентія Зиновіва, а

особливо дивує анонімне слово “О збуренні пекла” [3, с.364-374], де зображено змову Ада з Люцифером проти Христа.

Сатиричними й гумористичними елементами насичені інтермедії, які оживляли шкільні драми на біблійні чи історичні сюжети. Та у них переважає скоріше комедійний, розважальний елемент, часто насичений критикою суспільного зла. Натомість пародійні твори становлять багату й плідну традицію, яка, без сумніву, прислужилася до утвердження романтичної іронії в українській культурі. М.Возняк пише, що “гумористична жилка українського народу, схильна до пародіювання, зазначилася в пародіюванні молитов, коляд тощо” [2, с.259]. Він наводить пародію донині популярної колядки “Нова радість стала, яка не бувала” як яскравий приклад саме такого пародіювання:

Нова рада стала,
що хліба не стало,
а ви тес, люди, знайте,
пиріжечків нам давайте.
Як буде ще й книшик
і повная чара,
то скажемо: спаси ,Боже,
сього дому господара [2, с.259].

Багато спроб пародіювання серйозних речей, іронічних насмішок і відвертої сатири знаходимо в судових книгах, актах, де на полях здібні до літературної творчості канцеляристи відверто іронізували над такими серйозними речами ,як боротьба за віру, мову, навіть боротьба української нації за своє існування [2, с.259]. Іронію підсилює як ділова мова, так і серйозна форма, наприклад, у вигляді думи.

Особливо виразний вид пародії - різдвяні та великодні вірші. Той же М.Возняк наводить кілька видів пародіювання – то автори іронізують з пастухів, які “так ся розгуляли, що аж сир з торбів порозкидали”, або “ревіли по-баранячому, по-волячому, то по-ведмежому”, аж старий Йосиф кинувся шукати палицю та виганяти їх, бо злякали дитя. Царям, які прийшли вітати Ісуса, Йосиф підносить “по кухлику варенухи, по каганцю сивухи”. Дошкульно висміяний Ірод:

Він так злякався,
що й укалявся,
почувши ті слова,
побілів, як глина,
тече з рота слина.
а речі зовсім нема [2, с.262].

Ряд травестійних, різдвяних та великодніх віршів, уміщених у томі “Українська література ХУШ ст.” [4, с.146-239], очевидно, не вичерпують теми, а подають яскраві приклади пародіювання святих, біблійних історій, переказів та життів. Часто в таких пародійних віршах звучать громадянські, злободенні мотиви української тогочасної дійсності, автори висміюють блуд ченців, священиків, пияцтво, продажність, хабарництво й зажерливість старшини й чиновників. У травестіях на Різдво, наприклад, Йосиф – це селянин, що загруз із кобилою у багні, споює горілкою тих, хто допомагає витягнути кобилу і лає їх за заповзятість, коли виривають у кобили хвіст. Селяни віддають останню сорочку повивати Ісуса, а в Ірода “коло очей позеленіло, під носом почорніло, мов у собаки під хвостом” [4, с.152], а Бог прийшов, щоб “побити пику й морду і очі виколоть бісам” [4, с.154]. Чорт братався з Богом, гуляв з ним, а згодом споїв Адама, аж той загубив сорочку. Бог вигнав Адама і Єву з раю, звелів працювати, а Адамові дав нагайку, щоб наглядав за Євою. Христос же народився, щоб одягнути голих Єву й Адама [4, с.155].

Біблійні святі у таких віршах п’ють-гуляють, наче прості селяни, до нестями веселиться й простий люд. Часто відверто сороміцькі, подібні вірші набирають форми снів – звичного прийому в часи романтизму. У творах-снах досить помітний сильний

національний мотив – тут і одяг, і їжа, і звичаї типово українські. Святі й нечиста сила п'ють-бенкетують, гулянка переноситься то на небеса, то на землю, все змішалось у п'яному чаді. Часто теми віршів-травестій чи пародій не лише націоналізовані, а й локалізовані, що надає їм ще більшого іронічного забарвлення. Герої таких пародій нагадують конкретних людей із певних місцевостей, як Буркун Змира – дяк із Красилівки на Чернігівщині [2, с.271].

Численні пародійні вірші з'явилися у 60-70-х рр. ХУШ ст., де помітні часто зовсім неприховані випадки проти ченців, священників, навіть відвертий цинізм, як у великодньому діалозі селян Жоврида й Онопрія. Вони грубо нарікають на піст, на здирництво священника, який

“то такі, то
сякі видає хурії, а також:
загадує по тижням до церкви ходити
та ще рано і ввечір поклони бити.
А щоб старі і малі дощенцю говіли,
од п'ятниці до суботи нічого не їли
А щоб люльки потягти, табаки понюхать, того не дай Боже,
та вже то він видумає, чого і негоже...” [2, с.272].

Сюди ж можна приписати й сатиру на поселенців Слобожанщини, яка не стільки принижує степовиків, як виявляє пиху козацтва. Образливі епітети, як “болотний мул”, “жаботуха”, “твар мемекає”, “плем'я гаспидське”, яке “баба помелом звоює” та інші тільки підкреслюють цю пиху [2, с.274-275]. Такими сатиричними випадками виражена станова боротьба в Україні, яка розгорілася після ліквідації Запорізької Січі як суперечка за землі. Парадокс у тому, що козаки, які боронили українські землі від ворогів, воюють зі своїм народом, своїми ж громадянами – у цьому гірка іронія долі.

Кількість пародій на коляди та інші обрядові пісні значно зросла в часи закріпачення України і збільшення утисків. Наприклад, одна з колядок нарікає на заборону селянам виробництва горілки, від чого було менше шкоди, ніж від здирництва чиновників чи правителів. Автор розпачає над долею України, яку занастало хабарництво й несправедливість суддів, панування вкрай зіпсованих і деградованих людей, навіть злочинців, які за маєтки пробираються до влади підкупом та обманом. Їм потурає духовенство, яке

Кадить, молитву дієт, маєт взор набожний,
а мислить, как би винєсть карман непорожний.
Одним глазом в паракліс умильно взираєт,
другим в блюдце, где деньги, бистро поглядает,
как у попа к серебру жар воспламенитєя,
ні кутьєю, ні ситою не утолитєся [2, с.276].

Чорне духовенство автор цієї колядки-сатири звинувачує у всіх гріхах – в обжиранні, пияцтві, розкошах, розпусті, здирництві, позовах і оббрівуваннях братії...” Від чорних риз почорніли ченці й у своїй середині” – саркастично твердить анонімний автор, який і над собою іронізує. Він признається, що не є ні Картезій, ні Вергілій, а селянин, який прийшов у місто вирішувати якусь справу, очікує й пише з нудьги, розмірковує, що

За сей пашквиль, а не сатиру,
наругательний всему міру.
іздателя висікти кнутом
в справедливость прочим піитом.
послі чрез ката предать огню [2, с.276].

Особливо багато дошкульної сатири й пародій з'являється в Україні наприкінці ХУШ ст. – автори над чернецтвом, у якого цариця відібрала монастирські маєтки і тепер воно змушене заробляти на хліб, учитися працювати й навіть грамоти, бо досі не вміли і

Псалтир читати. Висміюють і жадібних до грошей священників, руки яких приростають до відібраних обманом скарбів. М.Возняк згадує про численні сатиричні й пародійні вірші, які розповсюджувалися усно як казки й анекдоти про любовні пригоди ченців і дяків, а також про громадянську тему в сатиричній творчості, зокрема про намагання старшини потрапити всіма засобами у дворянство, чи скарги на управлінців-здирників та неправедних суддів [2, с.278-279].

Традиція пародійної та бурлескної творчості в українській літературі насамперед, досить багата й плідна, вона становить цілий напрям – “низове бароко”, яке стало помітним явищем культури. Можна вважати, що саме це явище підготувало ґрунт для сприйняття й проростання в українській духовній культурі романтичної іронії.

1. Ванслов В.В. Эстетика романтизма. – М., 1966. – 403 с.
2. Возняк М.С. Історія української літератури. У 2 кн.. – Львів, 1994.– 558 с.
3. Українська література XVII ст. – К., 1987. – 605с.
4. Українська література XVIII ст. – К., 1983. – 694 с.